

UDC: 821. 512.161; 82-3.512.162

LBC: 88.4; 88.5; 83.3 (0) 6; 74.268.0

MJ № 242

 10.33864/2617-751X.2024.v7.i4.122-133

Influences of Turkism on Azerbaijani Literary Thinking

Sakhavat Azizov*

Bahtiyar Aslan**

Abstract. The emergence of Turkism in Azerbaijani literature occurred after the rise of literary Turkism in Ottoman Turkey, where it first developed and flourished. Although ideas of Turkification or a return to Turkism, as proposed by Ottoman thinkers, writers, and educators, initially sparked debate, over time these ideas evolved into an ideology and eventually a well-established concept. Unlike political Turkism, literary Turkism gained widespread acceptance among the people through the works of writers and poets, who awakened national feelings and patriotism. The ideas of literary Turkism gradually transcended Ottoman Turkey’s borders, spreading into the Azerbaijani literary environment and influencing Azerbaijani writers and poets. In Azerbaijan, people discussed these ideas, which piqued their interest through newspapers, magazines, and books published in Istanbul. Azerbaijani writers and thinkers, inspired by these ideas, promoted them in their writings and sought to make them widespread. Even earlier, Mirza Fatali Akhundov, by creating works in his native language, laid the foundation for Turkism in terms of writing and language, albeit indirectly. After him, Hasan bey Zardabi, Ahmad bey Aghaoghlu, and especially Ali bey Huseynzadeh, contributed significantly to this movement through their writings. This paper explores the emergence, development, and dissemination of literary Turkism in Azerbaijan.

Keywords: Turkism, literary Turkism, national revival, self-perception, patriotism, literary thinking

* Doctoral student, Department of Turkish Studies, Institute of Social Sciences, Istanbul University; Istanbul, Turkey (corresponding author)

E-mail: sehavetsahil@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2952-388X>

** Associate Professor, Dr.,

Department of Turkish Language and Literature, Faculty of Human and Social Sciences, Bandırma Onyedü Eylül University; Balıkesir, Turkey

E-mail: baslan@bandirma.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8136-9752>

To cite this article: Azizov, S., & Aslan, B. [2024]. Influences of Turkism on Azerbaijani Literary Thinking. *“Metafizika” journal*, 7(4), pp.122-133.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2024.v7.i4.122-133>

Article history:

Received: 08.09.2024

Accepted: 28.10.2024

УДК: 821. 512.161; 82-3.512.162
ББК: 88.4; 88.5; 83.3 (0) 6; 74.268.0
MJ № 242

 10.33864/2617-751X.2024.v7.i4.122-133

Влияние Тюркизма на Азербайджанскую Литературную Мысль Сахават Азизов* Бахтияр Аслан**

Абстракт. Мысли о тюркизме в азербайджанской литературе возникли после появления литературного тюркизма в Османской Турции, т.е. в период зарождения и распространения литературного тюркизма. Хотя идеи тюркизации или возврата к тюркизму, выдвигаемые османскими мыслителями, писателями и интеллектуалами, поначалу вызывали некоторые споры, со временем они превратились из идеи в идеологию и, наконец, стали концепцией. В отличие от политического тюркизма литературный тюркизм еще шире распространялся благодаря произведениям писателей, особенно поэтов и вызывал пробуждение национальных чувств и патриотизма в народе. Идеи литературного тюркизма, вышедшие за пределы Османской Турции, распространились в литературную среду Азербайджана и заставили задуматься азербайджанских писателей и поэтов. Благодаря газетам, журналам и книгам, издаваемым в Стамбуле возрастал интерес читателей к идеям тюркизма и в результате они стали обсуждаться и в Азербайджане. Азербайджанские писатели и мыслители, находившиеся под влиянием этих идей, защищали в своих произведениях идею тюркизма и пытались ее распространять. Даже Мирза Фатали Ахундов, создавая свои произведения на родном языке, укрепил основы тюркских идей в письменном и языковом плане, хотя и не напрямую. После него на этом пути усердно трудились и публиковали труды Гасан бек Зардаби, Ахмед бек Агаоглу, особенно Али бек Гусейнзаде. В данной статье повествуется о возникновении, формировании и распространении литературного тюркизма в Азербайджане.

Ключевые слова: тюркизм, литературный тюркизм, национальное пробуждение, самосознание, патриотизм, мысль

* Стамбульский Университет, докторант отдела «Туркологические исследования» Института Социальных Наук; Стамбул, Турция (ответственный автор)

E-mail: sehavetsahil@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2952-388X>

** Доцент, доктор,

Университет Бандырма Оңйеди Эйлюль, факультет «Человеческих и социальных ресурсов», кафедра «Тюркского языка и литературы»; Балыкесир, Турция

E-mail: baslan@bandirma.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-8136-9752>

Цитировать статью: Азизов, С., & Аслан, Б. [2024]. Влияние Тюркизма на Азербайджанскую Литературную Мысль. *Журнал «Metafizika»*, 7(4), с.122-133.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2024.v7.i4.122-133>

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 08.09.2024

Отправлена на доработку: 27.09.2024

Принята для печати: 28.10.2024

UOT: 821. 512.161; 82-3.512.162

KBT: 88.4; 88.5; 83.3 (0) 6; 74.268.0

MJ № 242

 10.33864/2617-751X.2024.v7.i4.122-133

Türkçülüynün Azərbaycan Ədəbi Düşüncəsinə Təsiri

Səxavət Əzizov*

Bəxtiyar Aslan**

Abstrakt. Türkçülük düşüncələri əvvəlcə ədəbi türkçülüynün yarandığı və yayılmağa başladığı Osmanlı Türkiyəsində daha sonra isə Azərbaycan ədəbiyyatında meydana gəlmişdir. Osmanlı fikir adamlarının, yazar və maarifçilərin irəli sürdüyü türkləşmək və ya türkçülüyə qayıdış ideyaları ilk vaxtlarda müəyyən mübahisə doğursa da, zaman keçdikcə ideyadan idelogiyaya çevrilmiş və nəticədə konsepsiya halına gəlmişdir. Siyasi türkçülükdən fərqli olaraq ədəbi türkçülük yazarların, xüsusən də şairlərin əsərləri ilə daha da geniş yayılmış, xalq arasında milli hisslərin, vətənpərvərlik duyğularının oyanmasına səbəb olmuşdur. Osmanlı Türkiyəsinin sərhədlərini aşan ədəbi türkçülük ideyaları Azərbaycan ədəbi mühitinə yayılmış, azərbaycanlı yazarları, şairləri də düşündürmüşdür. İstanbulda nəşr edilən qəzetlər, jurnallar və kitablar vasitəsi ilə oxucuların marağına səbəb olan türkçülük fikirləri Azərbaycanda da müzakirə edilirdi. Bu ideyalardan təsirlənən azərbaycanlı yazarlar və fikir adamları öz əsərlərində türkçülük ideyalarını müdafiə edir, onun yayılmasına səy göstərirdilər. Mirzə Fətəli Axundov öz əsərlərini ana dilində yaratmaqla birbaşa olmasa da yazı və dil baxımından türkçülük fikirlərinin təməlini möhkəmlətməmişdi. Ondan sonra Həsən bəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağaoğlu, xüsusən də Əli bəy Hüseynzadə bu yolda əmək sərf etmiş, əsərlər yaratmışlar. Bu məqalədə Azərbaycanda ədəbi türkçülüynün yaranması, onu formalaşması və yayılması haqqında bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: türkçülük, ədəbi türkçülük, milli oyanış, özünüdərk, vətənpərvərlik, düşüncə

* İstanbul Üniveristeti, Sosial Elmlər İnstitutu Türkiyat Araştırmaları şöbəsinin doktorantı, İstanbul, Türkiyə (məsul müəllif)

E-mail: sehavetsahil@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2952-388X>

** Doçent, Dr.,

Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir, Türkiye

E-mail: baslan@bandirma.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8136-9752>

Məqaləyə istinad: Əzizov, S., & Aslan, B. [2024] Türkçülüynün Azərbaycan Ədəbi Düşüncəsinə Təsiri. “Metafizika” jurnalı, 7(4), səh.122-133.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2024.v7.i4.122-133>

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.09.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.09.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 28.10.2024

1. Giriş

Azərbaycanda ədəbi türkçülük ideyaları osmanlı-türk yazar və şairlərinin əsərləri ilə başlamış, həmçinin Azərbaycanda və Osmanlı dövlətində çap olunan dərgi və qəzetlərdə yer alan türkçülük düşüncəsinin özündə əks etdirən bədii mətnlər vasitəsi ilə yaranmış və yayılmışdır. Türkçülüyn yaranmasıyla bağlı danışarkən azərbaycanlı yazıçı Mirzə Fətəli Axundov və Kırım tatarlarından nəşir İsmayıl Qasıralını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onlardan başlayan yol inkişaf etmiş XX əsrin əvvəllərində ideoloji mahiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycanda ədəbi türkçülüyn formalaşmasında türş şairi Mehmet Emin Yurdakulku da unutməq olmaz. Yurdakula qədər Azərbaycan yazarlarında ədəbi türkçülük düşüncəsi daha çox biddi bulisitik və bədiifəlsəfi yazılarla yaranırdısa, Yurdaquldan sonra bu daha çox poeziyada öz nəticəsini göstərmiş oldu. Bundan başqa türkçülük düşüncəsinin yüksəlməsində özünüdərkən və Azərbaycan xalqının azad və sərbəst yaşamaq istəyinin də rol aldığı əminliklə deyə bilərik.

2. Azərbaycan ədəbi düşüncəsində türkçülüyn yaranmasında rol oynayan şəxslər

2.1. Mirzə Fətəli Axundov

Azərbaycanda türkçülük düşüncəsinin oyanmasında birbaşa olmasa da Mirzə Fətəli Axundovun (1812-1978) adı olmadan türkçülük məfkurəsinin yaranmasından danışa bilmərik. İlk dəfə Azərbaycan Türkçəsində yazdığı komediyalarıyla Axundov türkçə yazmağın və yazıda düşüncəsinin əsasını qoymuşdur. Eni zamanda milli şüurun və milli kimliyin oyanmasında da ciddi rol oynamışdır. Azərbaycan xaqının ədəbi, maarifçilik və mədəni həyatında Mirzə Fətəli Axundov xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Onu fəaliyyəti təkcə Azərbaycan və Türk dünyası ilə deyil, bütün İslam Şərqi üçün tarixi mənə və həmiyyət kəsb edir. Peşəkar milli teatr sənətinin, raelist bədii nəsrin, fəlsəfi və estetik fikirin bir çox mədəni sahələrdə avropalaşmağın banisi sayılan Mirzə Fətəlinin zəngin və çoxsahəli yaradıcılığı ümumtürk düşüncəsinin oyanmasına, yaranmasına və formalaşmasına xismət etmişdir. [Əhmədli, Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi: türkçülük, müasirlik, islamçılıq, 2007, s.77]

Mirzə Fətəli Axundov nəinki Azərbaycanda, həm də Şərqdə yenilikçi adı ilə avropalaşmağın zəruri oduğunu ilk olraq qəbul edən və bunu öz əsərlərində və fikirlərində ifadə edən bir düşüncə adamı kimi özündən sonra gələn şəxslərə və onların düşüncələrini ciddi təsir göstərmişdir. Rusya müsəlmanları və türk dünyasında yeniləşmənin ilk tərəfdarlarında olan Axundov öz dövrünün ziyalı və aydınları ilə görüşlər keçirir, fikir mübadiləsi apararaq müsəlman dünyasında mədəni tərəqqiyə nail olmaq istəyirdi. [Əhmədli, Türkçülüyn üçlü formulu: nəzəri və tarixi aspektləri, 2019, s.75]

Əsas əsərlərini sadə türkçədə yazan Mirzə Fətəli Axundov türkçənin rolunu ədəbiyyata ortaya qoymuşdur. Həm öz dövründə həm də özündən sonrakı dövrlərdə də onun türkçə yazdığı komedyalar şair və yazıçılara örnək olmuşdur, türkçülük düşüncəsinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovu türkçülük düşüncəsinin formalaşmasında yer alan şəxslərin sırasında görə bilərik.

2.2. Həsən bəy Zərdabi

Azərbaycan milli mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabi (1842-1907) Əkinçi adlı qəzet yaratmaqla türk dilinin xalq arasında yayılmasına və yazı dili olmasına xidmət göstərmişdir. Həsən bəy Zərdabi Osmanlı Türkiyəsindən hürufat gətizdirmiş və nəhayət, xeyli zəhmət çəkdikdən, əzab-əziyyətə qatlaşdıqdan sonra, 22 iyul 1875-ci ildə Bakıda türk dilində "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə nail ola bilmişdir. Bu qəzetlə Azərbaycanda milli türk mətbuatının əsası qoyulmuşdur. "Əkinçi qəzeti" Qafqazda, həmçinin də bütün Çar Rusiyası ərazisində nəşr olunan ilk türk dilində qəzet olmuşdur. [Aydınoglu, Həsən bəy Zərdabi Xatirələrində, 2013, s.36.]

O dövrün, demək olar, düşüncə adamı və ziyalıları ictimai və mədəni tərəqqi naminə müxtəlif vasitələrə, yenilikçi məqədlərə müraciət edirdilər, təkcə ədəbiyyat və dilçilik deyil eyniz zamanda elmin ayrı-ayrı sahələri ilə cəhəlatın, geriliyin aradan qaldırılması üçün var gücləri ilə çalışırdılar. Həsən bəy Zərdabi Azərbaycanda elmin və maarifçiliyin nümayəndəsi kimi ilk darvinist alimdir, filosofdur. Eyni zamanda cəmiyyətin zülmət və cəhəlat içində olduğu bir vaxtda ona yol göstərən, doğru yola yönəldən, elmə, maarifçiliyə, inkişafa istiqamət verəndir. Həmin vaxt Qafqazda, müsəlman türkləri arasında çox az adam var idi. Belə fədakar insanlardan biri də Həsən bəy Zərdabi idi. Böyük maarifçilik missiyasının çiyinlərində daşıyaraq, yenilikçi düşüncə ilə öz xalqının tərəqqisi yorulmadan fəaliyyət göstərərək milli hisslərə sahib ziyalı nəslinin yetişməsində Həsən bəy Zərdabının əvəzolunmaz xidmətləri var. Özünü Həsən bəy Zərdabının tələbəsi və ardıcılı sayan çoxsaylı şəxslər Azərbaycanda türkçülük düşüncəsinin yaranmasında ciddi işlər görmüşdür. [İ.S.Əliyeva, Milli Mətbuatımızın Banisi H.B. Zərdabi, Bakı Univeristetinin Xəbərləri, 2013/2, 176-180]

Həsən bəy Zərdabının qəzeti "Əkinçi" Bakıda çap olunmasına baxmayaraq tez bir zamanda Çar Rusiyasında yaşayan müsəlman-türklərin əsas qəzetinə çevrildi. Qəzet Qafqazın hər yerində, Mərkəzi Asiyada, Türkünstanda, Şərqi Avropada və Sibirdə oxunurdu və müzakirələrə səbəb olurdu. Onun fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda türk ədəbi dilinin formalaşması və yenilənməsi daha da sürətləndi. "Əkinçi" ədəbi mövzularla bağlı yazılar çap etmiş və bu istiqamətdə davamlı olaraq məqalələrə öz səhifələrində yer ayırmışdır. Qəzetdə çap olunan yazılarda əski şeir üslub və qəlbləri, ictimai əhəmiyyəti

olmayan şeirlər tənqid olunmuş, cəmiyyətin bugünü və realist düşüncəsinin poetik yöndə təqdim etməyi, şair və yazarları həqiqət naminə yazmağa və düşünməyə çağırışlar əks olunmuşdur. Həsən bəy Zərdabi ədəbiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən şəxsləri gerçək dünya ilə uyğunlaşmağa səsləyirdi. Bu isə yeni tərzdə ədəbiyyatın, ədəbi düşüncənin yaranması demək idi. Yeni tərzdə yaranan ədəbiyyat təbii ki aydın türkçənin də formalaşmasına xidmət edirdi. Onun maarifçilik fəaliyyətindən və nəşr etdirdiyi qəzetdən də görünür ki, xalqın özünüdərkli və milli türkçülük düşüncəsi hər zaman onu düşündürmüşdür. [Aşırılı, Azərbaycan Mətbuatı Tarixi, 2009, s.26]

2.3.Əli bəy Hüseynzadə

Mütəfəkkir yazıçısı, publisist və ədəbiyyat tənqidçisi, XX əsr Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) Rusyada və Qafqazda türkçülük düşüncəsinin yaranmasında və möhkəmləndə ciddi rol oynamışdır. Əli bəy Hüseynzadə həyatı boyu türkçülüyə xidmət etmişdir. Türkçülüğü milli ideologiya səviyyəsinə qaldırılmasında fəaliyyət göstərən əsas şəxslərdən biri ki, bu gün də hörmət və ühtiranla yad edilir. Türk xalqları və onların dili Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyəti boyunca onu düşündürən bir problem kimi diqqətini hər zaman özünə çəkmişdir. O dövrdə nəşr olunan ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində türk xalqlarının problemlərini, xüsusilə də dil məsələləri ilə bağlı yazdığı məqalələr bütün bunları bir daha sübut edir. Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycanda “Həyat” və “Füyuzat”da fəaliyyəti, Türkiyədə “Türk yurdu” jurnalında, “Türk ocağı” dərnəyində, “Xalqa doğru”, “Məlumat”, “Yeni məcmuə” kimi mətbuat orqanlarında fəaliyyəti, “Turan” heyətinin tərkibində Qərbi Avropa ölkələrinə səfərləri, Macarıstanda nəşr olunan “Rusiya müsəlmanlarının tələbləri” kitabında Rusiyanın tərkibində olan türk-müsəlman xalqlarının isiqaliliyyətini iddia etməsi, Almaniyada «Türk xalqları konqresi»ndə irəli sürdüyü düşüncələr türk milləti onun dili və bunlarla bağlı olan problemlərin həlli üçün yorulmadan gördüyü işlər idi. [Həsənova, Əli bəy Hüseynzadənin Dilçilik Görüşləri, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, 2006, s.18]

On doqquzuncu əsrin ortalarından başlayaraq bütün Türk dünyasında elmi, ədəbi, mədəni və sosial-ictimai düşüncədə özünüdərkli yeni türkləşməyin idalogiyası ətrafında ciddi canlanma var idi. Türk dünyasının hər yerində hər kəs milli hissələrlə düşünür, millilik duyğuları ilə türkçülüğün tarixi və özünüdərkli ətrafında birləşərək onu əsaslı şəkildə dərk etməyə çalışırdı. Türkiyədə Tənzimatçılar hərəkatı, Azərbaycanda Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi türkçülüğü (Türkcə nəsr əsərləri yazmaqla), Həsən bəy Zərdabinin «Əkinçi» qəzetinin milli mövqeyi, ana dili olan türk dilində qəzet nəşr

etməsi, Kırıda İsmayıl bəy Qaspıralının “Dildə, işdə, fikirdə birlik” ideyalı “Tərcüman” qəzetinin məramı olan Türk birliyi, - bütün bunlar Türklüyün ədəbi, mədəni, sosial və elmi oyanışından xəbər verirdi. Türkcülüynün sosial-siyasi, milli-ideoloji, nəzəri və ədəbi yönləri bir-birindən ayrılaraq konsepsiya halına gəlirdi. Milli oyanış, türkcülük problemləri Əli bəy Hüseynzadənin əsərlərində, həm xüsusi olaraq bu mövzuda yazdığı elmi-nəzəri araşdırmalarında başlıca istiqamət olaraq qalırdı. Onun “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” əsəri xüsusilə qeyd etmk lazımdır. Türklərin tarixi, milli özünüdərk, milli birliyi və türkcülüynün nəzəri əsasları bu əsərlə təşəkkül tapmışdır. Hər zaman türkcülük ideyasına xidmət edən, bu mövzuda həm siyasi həm də ədəbi əsərlər ortaya qoyan Əli bəy Hüseynzadə nəşr etdiyi “Füyuzat” jurnalı ilə Azərbaycanda ədəbi türkcülüyə ciddi təsir etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə “Füyuzat” ətrafında toplanan yazarlar Azərbaycanda ədəbi türkcülük düşüncəsinin yaranmasında və inkişaf etməsində böyük zəhmət və əmək sərf etmişlər.[Osmanlı, Azərbaycan Romantizmi, 2010, s.31]

Türkcülük hərəkatının geniş bir şəkildə yaranması və inkişaf etməsi üçün müəyyən bir zamana ehtiyac olmuşdur. Türkcülük ideyasının bir sıra türkcü aydınlarla yanaşı Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən də irəli sürülməsi dünyanın ayrı-ayrı yerlərində yaşayan bütün türk xalqlarını birləşdirmək ehtiyacından yaranmışdı. Avropa ölkələrində və Çar Rusiyada müstəmləkəçiliyin olduğu zamanda türkcülük ideyası yeni bir ictimai-siyasi düşüncənin yaranmasına səbəb oldu. Əli bəy Hüseynzadə hələ ozaman “Qəzetəmizin məsləki” adlı məqaləsində yazırdı ki, müsəlmanıq, onun üçün dünyanın hər yerində köməyinə çatdığımız din qardaşlarımız tərəqqi etsə biz o tərəqqini cani dildən alqışlarıq. Türkün, yaranışdan türkün. Türkün hər yerdə tərəqqi və inkişaf edərək xoşbəxt lmasını arzu edərək. Bu fikri və düşüncəni hər zaman öz yazılarında qoruyub saxlayan Əli bəy Hüseynzadə bütün fəaliyyətində bu məsləkə xidmət etmiş, onu özünün həyat idealına çevirərək ömrü boyu türkcülüynün yayılması və inkişaf etməsi üçün bir ədbib kimi yorulmadan çalışmışdır. [Əhmədli, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri, 2017, s.186]

2.4.Əhməd bəy Ağaoğlu

Azərbaycan və Türkiyənin ictimai-siyasi xadimi, publisist, müəlim, yazıçı, jurnalist Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) yazıları, düşüncələri və fəaliyyəti ilə türkcülüyə xidmət göstərmiş şəxslərdən biridir. Onun Azərbaycan, Türkiyə və digər ölkələrdəki çoxsahəli fəaliyyəti türk dünyasının oyanmasına, bir-biri ilə yaxınlaşmasına və mədəni-siyasi birliyinə töhfə vermişdir. O Əli bəy Hüseynzadədən sonra Azərbaycanın ən böyük türkcülüründəndir. Onun türkcülüynü siyasi və ideoloji cəhətdən daha çox fərqlənir. Əhməd bəy Ağaoğlunun türkcülüynü hər şeydən öncə milli mənlik

şüurunun oyanması, formalaşması və millətçilik düşüncəsindən irəli gəlirdi. Onun fikirlərinə görə milliyətçiyinin əsası dil və dindir ki, dil dindən daha irəlidə gəlir. Ortaq tarix, yaxın köklər olsa da dil hər şeydən vacibdir, yaxınlaşma dil vasitəsi ilə başlayır. Türkiyəyə getdikdən sonra Əhməd bəy Ağaoğlunun türkçülük görüşləri daha da inkişaf edir. Türk dərnişinin qurulmasında yaxından iştirak edərək özünün gələcəkdə fəaliyyət istiqamətlərini bir daha müəyyən etmiş olur. [Əhmədli, Türkçülüyn üçlü formulu: nəzəri və tarixi aspektləri, 2019, s.95]

İlk dövrlərdə iranizmə meyl edən Əhməd bəy Ağaoğlu türkçülüyə döndükdən sonra türklərin mənsub olduđu sünnü və şiə məzhəbləri arasında mövcud olan konfliktlərin aradan qaldırılması üçün səy göstərmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlunun “iranizm”dən türkçülüyə əsl qayıtması Avropadan Azərbaycana qayıdarkən bir müddət yaşadığı İstanbul və sonra isə gəlib qoşulduđu Azərbaycan mədəni-siyasi mühitində baş vermişdir. Əhməd bəyin türk milliyətçiliyinə gedən yolunun müəyyən zaman kəsirlərində rus təbəəliyi və İrannın mədəniməzhəb arealından keçdiyini söyləmək mümkündür. Bu amillər onun inançlı bir türkçü kimə yetişməsinə mane ola bilməmişdi. [Quliyev, Əhməd Ağaoğlu Paris Elmi-Ədəbi Mühitində və Mətbuatında, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s.110-123]

Həm jurnalist, publisist, yazıçı, həm də siyasi fəaliyyəti zamanı türkçülük düşüncəsi onun üçün hər zaman öndə olmuşdur. Azərbaycanda Milli şüurun oyanmasında və milli kimliyin dərk edilməsində onu rolunu oduqca böyükdür. Daha şox ideoloji düşüncəsi və məqalələriylə türkçülük düşüncəsinin ideoloji vəziyyətə gəlməsi digər türkçü aydınlarla yanaşı həm də onun adıyla bağlıdır. Yazıçı və şairlərin türkçü ədəbi düşüncəsinin formalaşması onun ideyaları və fikirləri ilə daha da zənginləşmiş və möhkəmlənmişdir. Türkçülük hərəkatının ideoloji əsalarını möhkəmləndirən Əhməd bəy Ağaoğlu yazar kimi də ədəbi türkçülüyn inkişafı üçün öz töhfəsini vermişdir. Tez-tez mətbuat səhəflərində milli düşüncə, özünüdərk, söykökə qayıdış mövzularında yazılarla çıxış edərək yorulmadan çalışmışdır. [Süleymanlı, Əhməd Ağaoğlunun ilk elmi əsəri, 2007, s.60]

Əsas məqsədi və amalı Azərbaycan türklərinin milli oyanışında misilsiz xidmət göstərmək olan Əhməd bəy Ağaoğlu xalqın milli düşüncəsinin oyanışında böyük xidmətləri danılmazdır. Həm Osmanlı Türkiyəsində, Azərbaycanda həm də, Atatarkün qurduđu Türkiyədə türkçülük məfkurəsinin inkişaf etməsində fədakarcasına zəhməti olmuşdur. Həbslər, sürgünlər, çətinliklər onu öz ideyasından döndərə bilməmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu ömrüboyu türkçülüyə, tərəqqiyə, mədəniyyətə hər zaman önəm vermiş bunun üçün yorulmadan səy göstərmişdir. [Kərimova, Əhməd bəy Ağaoğluna görə

İslam təhsil sisteminin və mədəniyyətin problemlərində islahat zərurəti, *Metafizika jurnalı*, 2019, cild 2, sayı 3, s.81-94.]

2.5.Məmməd Əmin Rəsulzadə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının sədri, jurnalist, publisist, yazar, siyasətçi, istiqlal və millilik hərəkatının öncüllərindən olan Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) Azərbaycanda və ondan kənarında türkcülük düşüncələrinin möhkəmlənməsində və inkişaf etməsində ömrünün sonuna qədər böyük işlər görmüşdür. Siyasət adamı olmaqdan başqa Məmməd Əmin Rəsulzadə şair, redaktor, publisist, araşdırmaçı, filosof, mədəniyyətşünas olaraq da geniş miqyaslı fəaliyyət göstərmişdir. İctimai, publisistik və ədəbi irsində yer alan yüzlərlə məqalələri, millilik və türkcülük naminə yazdığı əsərləri, araşdırmaları olduqca təqdirə layiqdir. Həm siyasət adamı, həm yenilikçi, həm şair həm də siyasi şərhçi tərəfləriylə Məmməd Əmin Rəsulzadə öz dövrünün nadir şəxsiyyətlərindən idi. XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi proseslərdən kənarında qalmayan Məmməd Əmin Rəsulzadə məşğul olduğu fəaliyyət sahələri ilə bu proseslərdə iştirak etmişdir. Xüsusən də millətçilik, özünü və soy kökünü tanıma fikirləri ilə, türkcülük düşüncələri ilə milli oyanışa öz töhfəsini vermişdir. Milli düşüncə və bu istiqamətdə olan problemləri araşdıran, onlarla bağlı çoxsaylı məqalələr yazan Məmməd Əmin Rəsulzadə xalqın gedəcəyi yolu, tutacağı istiqməti də müəyyən edərək bunun türkcülük və tərəqqi olduğunu bildirmişdir. Konseptual düşüncəyə malik olan çoxsahələ düşüncə sahibi kimi, millətin düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolunun maarifçilik və özünütanımadada olduğunu göstərərək bu yöndə siyasi sosial-mədəni konseptual fikirlərini ortaya qoymuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tutduğu inkişaf yollarından biri kimi türkcülük düşüncəsini müdafiə edən Məmməd Əmin Rəsulzadə Cümhuriyyətin bayrağının rəmzlərindən olan mavi rəngi keçmişdən bu günə və gələcəyə yol göstərən türkcülük rəngi olduğunu xüsusi ilə vurğulamışdır. Bu düşüncələri öz dövrünün yazar və şairlərini ciddi təsir edərək onların fikirlərində türkcülük meyillərini daha da gücləndirərək ideologiya halına gətirilməsində öz rolunu oynamışdır. O həm də şair və yazar kimi tük tarixi ilə ədəbi-bədii düşüncələrini qələmə alaraq ədəbi türkcülük istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir.

Türk dünyasında yeni fikir və oyanışa təkan verən Mirzə Fətəli Axundzadədən başlayaraq Cəmaləddin Əfqani, Əli Süavi, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, İsmayıl bəy Qasıralı, Yusif Akçura, Ziya Göyalt kimi düşüncə adamları tərəfindən bütöv bir dövr ərzində mərhələ-mərhələ inkişaf edən “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” düşüncəsi Məmməd Əmin Rəsulzadənin simasında daha da möhkəmlənib və bu günə

gəlib çatıb. Onun ideyaları ilə Xalq Cümhuriyyəti və cümhuriyyət dövrü şairlərinin milli ideoloji şeirləridir. [Əhmədli, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri, 2017, s.235]

Məmməd Əmin Rəsulzadə Qafqaz türklərinin milli düşüncə, isiqllaliyyət və azad yaşamaq fikirlərini hər zaman müdafiə edərək onların tarixi keçmişinə diqqət çəkərək, onların yaratdığı ədəbiyyat nümunələrini yüksək qiymətləndirmişdir. Hürriyyəti, azadlığı tərənnüm edən şairləri hər zaman nümunə gətirərək, onların milli ideoloji düşüncənin möhkəmlənməsində roluna diqqət çəkmişdir. Ədəbi türkçülüyn yarandığı və genişləndiyi bir vaxtda Məmməd Əmin Rəsulzadə bu ədəbi istiqmətin siyasi və sosial qaynaqları olan çoxsaylı publisistik yazılar nəşr etdirmişdir. [Həsənov, Azərbaycan siyasi xadimlərinin XX. əsrin əvvəllərində mövcud olan siyasi sistemlərdəki yeri, Akademik Tarix və Düşüncə Dergisi, Cilt:8 / Sayı:2, Haziran 202, s. 703-718, Erişi: 18.03.2024]

Həm Azərbaycanda həm də mühacirətdə oldğu dövrlərdə yazdığı məqalə və araşdırmalarda Məmməd Əmin Rəsulzadə ədəbi düşüncəyə, poeziyaya yer ayırmış, şairlərin azadlıq, istiqlal və türkçülük düşüncəsini ehtiva edən əsərlərdən nümunələr gətirərək milli düşüncənin əhəmiyyətini qeyd etmiş, türkçülük fikirlərinə böyük əhəmiyyət vermişdir.

2.6.Üzeyir bəy Hacıbəyli

Bəstəkar, musiqiçi, dramaturq, yazar, jurnalist Üzeyir bəy Hacıbəyli (1885-1948) Rusiyada 1905-1907-ci illər inqilabı ərəfəsində Bakıya gəlmiş, Bibiheybətdə, sonralar isə “Səadət” məktəbində dərslər demişdir. O, Bakıda ədəbi publisistik fəaliyyətə başlayaraq “Həyat” qəzetində tərcüməçi işləmiş, həmin gündən nəşr edilməyə başlayan “İrşad” qəzetinin əməkdaşı olmuşdur. Üzeyir bəy Hacıbəylinin yaradıcılığında türk dili ilə bağlı lüğətlərin tərtibi xüsusi yer tutub. 1907-ci ildə Bakıda Azərbaycan türkcəsində “Hesab məsələləri” və “Mətbuatda istifadə olunan Siyasi, Hüquqi, İqtisadi və Əsgəri Sözlərin Türki-Rusi və Rusi-Türki lüğəti” ni nəşr etdirmişdir. 120 səhifəlik iki hissədən ibarət olan “Türk-rus və rus-türk” lüğətini hazırlayaraq nəşr etdirmişdir. Bununla da o, türkcənin lüğət bazasının yaranması baxımından ciddi bir iş görmüşdür. Üzeyir bəy Hacıbəyli Bakıda və digər yerlərdə müəllimlik fəaliyyəti göstərmiş, gələcəyin vətənpərvər ziyalılarının yetişməsində rol oynamışdır. Türkcə kitabların az olması və dərsliliklərin azlığını nəzərə alan Üzeyir bəy Hacıbəyli öz bu işin öhdəsindən gəlməyə çalışmışdır. Onun tərtib etdiyi “Hesab məsələləri” dərsliyi Orucov qardaşları mətbəəsində çap edilmişdir. Üç hissədən ibarət olan dərsliyə daxil edilən məsələlər pedaqoji tələblərə cavab verən sistemli şəkildə hazırlanmışdır. O dövrdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər bu dərsliyi türk məktəbləri üçün faydalı və lazımlı dərs vəsait kimi dəyərləndirmişlər.

Ədəbi yaradıcılığa publisistika ilə başlayan Üzeyir bəy Hacıbəyli xalqın azadlıq və maarifçilik uğrunda mübarizəsinə, milli düşüncəsinin formalaşmasına xidmət edib. Onun “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal” və digər mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi müxtəlif ədəbi-bədii yazılarında, felyeton və məqalələrində ana dilinin tədrisi, türkcə məktəblərin sayının artırılması, köhnəliyə qarşı mübarizə əsas məqsədə daşmışdır. [Zülfiyyə Şiriyeva, Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığı və maarifçilik fəaliyyəti, <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=26370>]

1914-1918-ci illərdə "Yeni iqbal" qəzetinin redaktoru, daha sonra "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və Bolşevik Azərbaycanın dövlət himnlərinin bəstəkarı olmuşdur. O, 1927-ci ildə Müslüm Maqomayevlə birgə ilk "Azərbaycan türk el nəğmələri" məcmuəsini nəşr etdirmişdir. [Üzeyir Hacıbəyli, Seçilmiş əsərləri. II cildə. I cild., 2005, s.15]

Üzeyir bəy Hacıbəylinin tərtib etdiyi lüğətlər və hazırladığı kitablar türkcənin yazı halında müəyyən bir sistemin formalaşmasında rol oynamışdır. Onun müəllifi olduğu bu kitablar yazarlar, juralistlər üçün türkcənin qaydalarının istifadəsi və söz bazası kimi ciddi əhəmiyyətə malikdir. Ədəbi düşüncəyə təsiri və türkcülük fikirlərinin yayılmasında Üzeyir bəy Hacıbəylinin fəaliyyəti lüğətçilik və qəzetçilik fəaliyyəti yönündən daha çox təqdirəlayiqdir. Onun türkcənin saflığının qorunması və yazı halında işlənməsi üçün əvəzolunmaz xidmətləri vardır. [Vahid Ömerov, <https://www.anl.az/down/meqale/ses/2012/aprel/246894.htm>]

Müxtəlif qəzet və jurnallarda hər zaman aydın türkcədən istifadə edən Üzeyir bəy Hacıbəyli milli düşüncəsinin oyanmasını, xalqın özünü və soykökünü tanımasını həmişə önə çəkmişdir. O özünün məqalə və felyatonlarında ana dilinin saflığı məsələsini qaldıraraq, bu dilin yad sözlərdən, xüsusən də ərəb və fars tərkibli sözlərdən təmizlənməsinə, aydın və rəvan Azərbaycan türkcəsi olmasına səy göstərmişdir.

3.Nəticə

Yuxarıdakı araşdırma və təhlillərdən aydın olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi türkcülük meyilləri şair və yazarları təsirləndirmiş, eyni zamanda onları türkcülüynün fəal tərəfdarlarına çevirmişdir. Öz dövrünün fikir adamları, ziyalıları, düşüncə sahibləri olan Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli türkcülük ideologiyasının Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanda yayılması və inkişaf etməsində önəmli rol oynamışlar. Məhz bunların təbliğatı, çağırışları, yazıları və fikirləri ilə təsirlənən yazarlar, xüsusən də şairlər ədəbi türkcülük ideyası ilə bağlı müxtəlif əsərlər ortaya qoymuşlar. Mənbəyini və ideoloji konsepsiyasını

türkçülük düşüncəsinin ideoloqlarından alan ədəbi türkçülük bu ideologiyamın genişlənməsində xüsusən də, xalq kütlələri üçün yayılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ədəbi türkçülük siyasi türkçüləklə yanaşı XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli oyanışı, özünüdərkətmə prosesini, azadlıq və hürriyyət istəklərini şərtləndirmiş və ciddi təkanverici qüvvəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yıldız, A. (2007). *İmam Gazzaliyə görə nefis və nefis eğitimi*. Selçuk Üniversitesi, 189 p.
2. Younis, A. (2021). Kuran ve sünnette şeytan ve nefis. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 484-520.
3. Bursəvi. (n.d.). *Ruhul-Bəyan* (Vol. 20). Erkam Yayınları, 284.
4. Sağır, C. (2023). *Tasavvuf* (Vol. 9), 1365-1406.
5. Uludağ, S. (n.d.). Nefis. *İslam Ansiklopedisi* (Vol. 32), 529.
6. İskeçlier, T. N. (2023). Nefs psikolojisi: Kuram & uygulama. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, 173-183.
7. Aksöz, T. (2016). *Modern psikolojik yaklaşımlar açısından nefis arınması* (Doctoral dissertation, Sakarya Üniversitesi), 35.

REFERENCES

1. Yıldız, A. (2007). *The Self and Self-Training According to Imam Ghazali*. Selcuk University, 189 p. (in Turkish)
2. Younis, A. (2021). Satan and the Self in the Quran and Sunnah. *Ihya International Journal of Islamic Studies*, 484-520. (in Turkish)
3. Bursa'wi. (n.d.). *Ruh al-Bayan* (Vol. 20). Erkam Publications, 284 p. (in Azerbaijani)
4. Sağır, C. (2023). *Sufism* (Vol. 9), 1365-1406. (in Turkish)
5. Uludağ, S. (n.d.). The Self. *Islamic Encyclopedia* (Vol. 32), 529. (in Turkish)
6. İskeçlier, T. N. (2023). The Psychology of the Self: Theory & Practice. *Turkish Journal of Spiritual Counseling and Guidance*, 173-183. (in Turkish)
7. Aksöz, T. (2016). *Purification of the Self from the Perspective of Modern Psychological Approaches* (Doctoral dissertation, Sakarya University), 35 p. (in Turkish)